

Η ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ ΕΝΑΣ ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΙΚΟΣΑΕΤΙΑΣ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΥΡΤΑΤΑΣ

ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΕΠΙΤΕΥΓΜΑΤΑ δεν αποτιμώνται με ευκολία — ιδιαίτερα όταν πρόκειται για τα επιτεύγματα της τελευταίας εικοσαετίας. Η ιστοριογραφία είναι ένας επιστημονικός κλάδος που πορεύεται με αργούς ρυθμούς, και μάλιστα ταυτοχρόνως προς διάφορες κατευθύνσεις. Ούτε και είναι προφανές ποιες από τις κατευθύνσεις του παρόντος θα επιβληθούν στις μελλοντικές έρευνες. Ο προσδιορισμός των κριτηρίων, με βάση τα οποία μπορεί γίνει μια επιλογή και μια αξιολόγηση των ιστοριογραφικών επιτευγμάτων, παραμένει έτσι, σε τελευταία ανάλυση, υποκειμενικός. Αλλά και πέρα από την υποκειμενικότητα των κριτηρίων, το εγχείρημα ενός απολογισμού περιορίζεται και από τα υποκειμενικά όρια του κριτή.

Μπορώ να επιλέξω ανάμεσα σε όσα γνωρίζω – κι αυτά δεν είναι παρά μια σταγόνα στον ωκεανό της διαθέσιμης παραγωγής. Όσα ακολουθούν αποτελούν έτσι έναν πολύ προσωπικό απολογισμό. Η εικοσαετία στην οποία αναφέρομαι είναι η δική μου εικοσαετία μελέτης της αρχαίας ελληνικής ιστορίας – και σε ένα βαθμό της ρωμαϊκής, καθώς, από τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους, η αρχαία ελληνική ιστορία συνυφαίνεται αζεδιάλυτα με αυτήν.

Οι σημαντικές μελέτες της εικοσαετίας είναι αναμφίβολα πάρα πολλές. Αν προσπαθούσα απλώς να καταγράψω όσες ξεχώρισα από τα διαβάσματά μου θα εξαντλούσα το χώρο που διαθέτω, χωρίς να έχω προχωρήσει σε κάποια ουσιαστική τους αξιολόγηση. Ωστόσο η συντριπτικά μεγάλη πλειονότητα των μελετών που θα επέλεγα κινούνται στο εσωτερικό ενός εξαιρετικά μικρού αριθμού παραδειγμάτων – ή, καλύτερα, θεωρητικών προδιαγραφών. Τα θεωρητικά πλαίσια, στα οποία βρίσκεται περιχαρακωμένο το έργο των περισσότερων ιστορικών της αρχαιότητας κατά την τελευταία εικοσαετία, ήταν ήδη διαμορφωμένα σε προγενέστερες εποχές, κυρίως στην πρώτη μεταπολεμική τριακονταπενταετία. Θα ξεκινήσω λοιπόν με δύο λόγια για την προγενέστερη περίοδο, για να οδηγηθώ από αυτήν σε κάποιες ομαδοποιήσεις, στη βάση, κυρίως, θεωρητικών καταβολών.

Για τον ιστορικισμό, τον εμπειρισμό, την αρχαιοδιφία και την προσωπογραφική προσέγγιση της ιστορίας δεν θα κάνω ιδιαίτερο λόγο. Πολύ λίγες από τις μελέτες που θα ήθελα να σχολιάσω εμπνεύστηκαν από τις σχολές αυτές. Προτιμώ να ξεκινήσω μνημονεύοντας τα δύο μεγάλα έργα του ρώσου ιστορικού Μιχαήλ Ροστόβτσεφ, *The Social and Economic History of the Roman World* και *The Social and Economic History of the Hellenistic World*. Τα έργα αυτά εκδόθηκαν αντιστοίχως το 1926 και το 1941 στη Δύση, όπου ο συγγραφέας τους είχε καταφύγει ως φυγάς μετά την Οκτωβριανή επανάσταση. Το πλήθος των πληροφοριών που περιλαμβάνουν, και ιδιαίτερα η συστηματική αξιοποίηση αρχαιολογικών δεδομένων (για πρώτη φορά, εκείνη την εποχή, σε τέτοια έκταση), τα επέβαλαν ως σημεία αναφοράς. Με τα έργα αυτά η οικονομική και κοινωνική ιστορία της αρχαιότητας απέκτησαν στέρεη βάση.

Υπάρχει όμως και ένας ουσιαστικότερος λόγος που καθιστά τα έργα αυτά σημαντικά. Ο συγγραφέας τους επανέρχεται στο παλαιό ζήτημα της παρακμής και της πτώσης του ρωμαϊκού κόσμου –που είχε ήδη απασχολήσει τον Μοντεσκιέ και τον Γίββωνα– καθώς και στο ζήτημα της παρακμής και της πτώσης του ελληνιστικού κόσμου. Για να απαντήσει στο πρόβλημα που τον απασχολεί, επιστρατεύει ένα γενικό θεωρητικό σχήμα. Υποστηρίζει ότι το είδος και η διάρθρωση της οικονομίας κατά την αρχαιότητα έπαιζαν αποφασιστικό ρόλο στις ιστορικές εξελίξεις. Εκείνο όμως που κυρίως καθόρισε την πορεία του ελληνιστικού και του ρωμαϊκού κόσμου ήταν ο ιδιαίτερος συσχετισμός των κοινωνικών δυνάμεων, που δεν επέτρεψε την περαιτέρω ανάπτυξη της οικονομίας. Οι ισορροπίες μεταξύ αστών και αγροτών ανέκοψαν την πορεία της οικονομίας και κατέστρεψαν δύο λαμπρούς και δυναμικούς πολιτισμούς.

Η θεωρητική προσέγγιση του Ροστόβτσεφ υποθέτει ότι ανάμεσα στην οικονομία του αρχαίου ελληνορωμαϊκού κόσμου και τη σημερινή οικονομία δεν υπάρχει μεγάλη ποιοτική διαφορά –μόνο διαφορά μεγεθών. Η αντίληψη αυτή επέτρεψε στο συγγραφέα να αντλήσει ιδέες από την εμπειρία των ιστορικών εξελίξεων της εποχής του, και μάλιστα από τη ρωσική επανάσταση. Σύμφωνα με τον Ροστόβτσεφ, η μελέτη του αρχαίου κόσμου δεν απαιτεί την επεξεργασία ειδικών θεωρητικών εννοιών.¹

Η πρώτη μεταπολεμική γενιά ιστορικών της αρχαιότητας δεν έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον να αναμετρηθεί με ερωτήματα τόσο μεγάλης κλίμακας. Το ζήτημα της ακμής και της παρακμής

του αρχαίου κόσμου παρέμεινε στο περιθώριο των ενδιαφερόντων της. Οι μόνοι ιστορικοί που εξακολουθούσαν να εργάζονται στη βάση μιας συνολικής θεωρίας της ιστορίας ήταν οι μαρξιστές. Στις ανατολικές χώρες κυριαρχούσε μία εκδοχή «μαρξισμού - λενινισμού», όπως αυτοονομαζόταν, που δεν διακρίθηκε για τα επιτεύγματά της. Στη Δύση μεγαλύτερη απήχηση είχε ο βρετανός μαρξιστής Τζορτζ Τόμσον. Ο Τόμσον επανέφερε με δημιουργικό τρόπο την παράδοση του Ένγκελς, που αντλούσε πληροφορίες και ιδέες για την ιστορική εξέλιξη από την ανθρωπολογία. Το έργο του Τόμσον υπήρξε εξαιρετικά δημοφιλές στους αριστερούς διανοούμενους της εποχής, αλλά δεν επηρέασε σημαντικά τους ιστοριογραφικούς ορίζοντες και δεν βρήκε άξιους συνεχιστές.²

Οι επιφανείς ιστορικοί αυτής της περιόδου προτίμησαν να θέσουν θεωρητικά ερωτήματα μικρότερης κλίμακας. Ασχολήθηκαν πολύ με τη συλλογή στοιχείων και την ακρίβεια των πληροφοριών. Αξιοποίησαν τις αρχαιολογικές, τις επιγραφικές και τις νομισματικές πηγές που συνέχισαν να έρχονται στο φως. Με ιδιαίτερο ενδιαφέρον στράφηκαν και προς τον νεότερο κλάδο της παπυρολογίας που άνοιξε καινούριους ορίζοντες στην αρχαιονομία. Συγχρόνως προσέφευγαν συστηματικά στους επισημονικούς κλάδους που θεμελιώθηκαν με την αυγή του 20ού αιώνα: την κοινωνιολογία, την ανθρωπολογία, τη γλωσσολογία και την ψυχολογία. Οι νέες πηγές και τα νέα θεωρητικά παραδείγματα τούς επέτρεψαν να διεισδύσουν στις οικονομικές συναλλαγές, τις κοινωνικές σχέσεις, τους διοικητικούς μηχανισμούς, τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, ακόμα και τις μύχιες σκέψεις των αρχαίων Ελλήνων και Ρωμαίων. Η ελληνιστική και ρωμαϊκή Αίγυπτος, με τον πλούτο των παπυρικών πηγών, έγινε το μεγάλο παράδειγμα για την ενδελεχή διερεύνηση της καθημερινής ζωής.

Από τους πρωτοποριακούς μελετητές της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς επιλέγω ορισμένους που εμπνέουν, κατά τη γνώμη μου, και τους σημερινούς ιστορικούς της αρχαιότητας. Στην επιλογή μου συμπεριλαμβάνω και μελετητές του μεσοπολέμου, των οποίων σημαντικά έργα εκδόθηκαν μετά τον πόλεμο. Τον Γερμανό Φέλιξ Γιακόμπι, διάσημο για τη συλλογή αποσπασμάτων των αρχαίων ελλήνων ιστορικών, που έθεσε με την *Ατθίδα* του νέες βάσεις στη μελέτη της αρχαίας ιστοριογραφίας. Τον επίσης Γερμανό (και επίσης μαθητή του Βιλλαμόβιτς) Βέρνερ Γιαϊγκερ με την *Παιδεία* του, που προσέδωσε στη γερμανική ιστορικοεπιστημολογική και τη φιλολογική παράδοση μια ισχυρή δόση φιλοσοφικών συλλήψεων. Τον βρετανό αρχιτέκτονα Μάικλ Βέντρις, που προκάλεσε επανάσταση στο χώρο της μυκηναϊκής ιστορίας με την αποκρυπτογράφηση της γραμμικής Β γραφής. Τον Γάλλο Α.-Ζ. Φεστυζιέρ, που μελέτησε με την ίδια προσήλωσή και ψυχολογική εμβάθυνση, τόσο τις αρχαίες θρησκείες όσο και το χριστιανισμό. Τον Ιρλανδό Ε. Ρ. Ντοντς, με το μικρό σε όγκο αλλά μεγάλο σε βεληνεκές έργο του, που εμπνεύστηκε από την ψυχανάλυση και την παραψυχολογία. Τον Βρετανό Άρνολντ Τζόουνς, εκπρόσωπο της παλαιάς εμπειρικής σχολής, που φώτισε με τις ποσοτικές του μετρήσεις όσο λίγοι την οικονομία του ρωμαϊκού κόσμου και την ύστερη αυτοκρατορική περίοδο. Τον Ιταλό Αρνάλντο Μομιλιάνο, τον επιφανέστερο μελετητή της ιστοριογραφίας της αρχαιότητας. Τον Αμερικανό Μ. Ι.

Φίνλεϋ και τη «σχολή του Καίμπριτζ», αν μπορώ να της δώσω αυτό το όνομα, που εμπνεύστηκαν από την ανθρωπολογία και την κοινωνιολογία. Τη γαλλική σχολή του Ζαν-Πιέρ Βερνάν και των συνεργατών του, ιδιαίτερα του Πιέρ Βιντάλ-Νακέ, που ασχολήθηκαν με τη μυθολογία, τη θρησκειολογία και σε μικρότερο βαθμό με την ιστορία της κλασικής αρχαιότητας, στηριζόμενοι κυρίως στην ανθρωπολογία και το στρουκτουραλισμό. Τον Ιρλανδό Πήτερ Μπράουν, που ανέδειξε την ύστερη αρχαιότητα ως αυτοτελή κλάδο σπουδών, και εδραίωσε στο εσωτερικό της τη μελέτη του χριστιανισμού.

Οι μελετητές στους οποίους αναφέρθηκα δεν ήταν όλοι ιστορικοί – αυτό είναι ενδεικτικό της συνάφειας όλων των αρχαιονομικών κλάδων. Η φιλοσοφία, η γλωσσολογία, η ψυχολογία και η ανθρωπολογία έχουν αφήσει ανεξίτηλα ίχνη στις σημερινές ιστορικές σπουδές της αρχαιότητας. Η σημαντικότερη και μονιμότερη κληρονομιά της προγενέστερης γενιάς υπήρξε όμως η κοινωνιολογική προσέγγιση. Αυτό φαίνεται εύκολα αν κοιτάξουμε τα σημερινά εγχειρίδια αρχαίας ιστορίας.

Η μελέτη της αρχαιότητας έχει αποκτήσει, ανεξάρτητα από το μαρξισμό, ή μάλλον σε διάλογο με τον μαρξισμό, μια κοινωνιολογίζουσα ματιά. Χαρακτηριστικό των νέων εγχειριδίων του κλάδου είναι ότι δεν αισθάνονται την ανάγκη να αιτιολογήσουν την κοινωνιολογική τους προσέγγιση – ούτε άλλωστε τις ψυχολογικές και ανθρωπολογικές τους παρατηρήσεις, τις οποίες ενσωματώνουν στον κύριο αφηγηματικό κορμό. Από τα επιτυθέστερα δείγματα αυτού του είδους είναι τα ακόλουθα βιβλία: *The Greeks*, του Βρετανού Άντονι Άντριους (1967· ελληνική μτφρ. 1983)· *Römische Sozialgeschichte*, του Ούγγρου Γκεζά Αλφέλντι (1975· ελληνική μτφρ. 1988)· *The Roman Empire: Economy, Society and Culture*, των Βρετανών Πήτερ Γκάρνσεϋ και Ρίτσαρντ Σάλλερ (1987· ελληνική μτφρ. 1995)· και *The World of Late Antiquity: From Marcus Aurelius to Muhammad*, του Πήτερ Μπράουν (1971· ελληνική μτφρ. 1998). Στα εγχειρίδια αυτά, το αφηγηματικό μέρος έχει υποταχθεί, εξ ολοκλήρου ή εν μέρει, στην κοινωνιολογική θεώρηση που θεμελίωσε ο Μαξ Βέμπερ. Η παρατήρηση αυτή με οδηγεί και πάλι στον Μότσε Φίνλεϋ, στο έργο του οποίου νομίζω ότι πρέπει να σταθώ.

Ένα από τα πρώτα σημαντικά βιβλία του Φίνλεϋ, *Ο κόσμος του Οδυσσέα*, πρωτοεκδόθηκε στη Νέα Υόρκη το 1954 (ελληνική μτφρ. 1966). Ο ριζοσπαστικός και ανανεωτικός χαρακτήρας του βιβλίου αυτού με τις έντονες ανθρωπολογικές καταβολές το ανέδειξε σε μανιφέστο μιας νέας προσέγγισης της αρχαίας ιστορίας. Με τα υπόλοιπα έργα του και τη διδασκαλία του στο Καίμπριτζ, ο Φίνλεϋ καθιερώθηκε ως μεγάλος δάσκαλος. Απέκτησε πολλούς μαθητές, που είναι σήμερα διακεκριμένοι ιστορικοί της αρχαιότητας σε διάφορα πανεπιστήμια.

Ο Φίνλεϋ είχε ήδη λάβει από την αμερικανική του περίοδο μια καλή μαρξιστική παιδεία, αφού εργάστηκε και στη «σχολή της Φραγκφούρτης» (η οποία την εποχή εκείνη είχε καταφύγει στις ΗΠΑ). Αλλά το θεωρητικό πρότυπο που επεξεργάστηκε δεν ήταν μαρξιστικό. Από τις έννοιές του απουσιάζει η «εκμετάλλευση», και αυτό έχει καθοριστικές επιπτώσεις στην αντίληψή του για την έννοια της «κοινωνικής τάξης».

Την εποχή που ο Φίνλεϋ βρισκόταν στην ακμή της παραγωγής του, η αναμέτρηση με τον μαρξισμό δεν είχε ιδιαίτερο νόη-

μα – οι μαρξιστές ιστορικοί της αρχαιότητας δεν είχαν επιρροή στα ακαδημαϊκά ιδρύματα. Κύριος αντίπαλος του Φίνλεϋ ήταν η «νεωτερικιστική» προσέγγιση της αρχαίας ιστορίας, του είδους που είχε υιοθετήσει ο Ροστόβτσεφ. Με το έργο του *The Ancient Economy* που εκδόθηκε στο Λονδίνο το 1973, ο Φίνλεϋ πήρε μια διαμετρικά αντίθετη στάση. Υποστήριξε ότι ανάμεσα στην οικονομία της αρχαιότητας και την οικονομία του σύγχρονου κόσμου υπάρχει αγεφύρωτη απόσταση. Η οικονομία της αρχαιότητας παρέμεινε, κατά τη γνώμη του, δομικά υπανάπτυκτη. Η παραγωγή της και οι ανταλλαγές της μπορούν να θεωρηθούν, με τα σύγχρονα δεδομένα, πρωτόγονες. Η βιοτεχνία της δεν έτεινε να εξελιχθεί σε βιομηχανική παραγωγή και το σχετικά περιορισμένο της εμπόριο δεν ανέδειξε ποτέ μια τάξη εμπόρων με ιδιαίτερα συμφέροντα και ιδιαίτερη πολιτική εκπροσώπηση.

Για τη μελέτη του αρχαίου κόσμου, ο Φίνλεϋ επεξεργάστηκε έννοιες που υπογραμμίζουν τη διαφορά του από τον σύγχρονο κόσμο. Κύρια πηγή έμπνευσής του στη διατύπωση θεωρητικών προτάσεων ήταν το έργο του Μαξ Βέμπερ. Με το πλήθος των δημοσιευμάτων του, εισηγήθηκε έναν τρόπο γενικής ερμηνείας της οικονομίας και της κοινωνικής διάρθρωσης του αρχαίου κόσμου. Ένα από τα προσφιλέστερα αντικείμενά του με το οποίο πολέμησε του «νεωτερικιστές» ήταν η δουλεία.³

Στη χρονική περίοδο που μας απασχολεί εμπίπτει ένα μόνο σημαντικό βιβλίο του Φίνλεϋ, το *Ancient Slavery and Modern Ideology* (1980). Το βιβλίο αυτό επανεξετάζει συνολικά το φαινόμενο της δουλείας και επιχειρεί να το αναδείξει σε κεντρικό παράδειγμα για την κατανόηση της εξέλιξης του αρχαίου κόσμου. Την επόμενη χρονιά εκδόθηκε μια συλλογή με πολλά από τα σημαντικότερα παλαιότερα άρθρα του.⁴ Ο Φίνλεϋ πέθανε το 1986.

Από τη «σχολή του Καίμπριτζ» κατάγονται πολλοί μεγάλοι ιστορικοί της αρχαιότητας. Συνδυάζοντας τη θεωρητική συγκρότηση του Φίνλεϋ με τις ποσοτικές μετρήσεις του Τζόουνς, ο ο Κιθ Χόπκινς εξέδωσε το 1978 ένα βιβλίο με αριθμητικά μοντέλα για τη δουλεία στη ρωμαϊκή εποχή.⁵ Ο Πήτερ Γκάρνσεϋ εξέδωσε το 1988 ένα βιβλίο για τη διακίνηση των εμπορευμάτων και τους λιμούς στην αρχαιότητα, όπου οι διάσπαρτες πληροφορίες κατατάσσονται στη βάση αυστηρής τυπολογίας.⁶ Μεγάλη έμφαση δόθηκε από μαθητές του Φίνλεϋ και στη μελέτη της ρωμαϊκής οικογένειας.⁷

Η διεθνής απήχηση της «σχολής» αυτής σε ζητήματα οικονομίας προκύπτει και από πολλούς συλλογικούς τόμους μαθητών και οπαδών του Φίνλεϋ. Οι θεωρητικές προτάσεις του δασκάλου, κυρίως ως προς την έννοια των «κοινωνικών τάξεων», επηρέασαν ιδιαίτερα πολλούς γάλλους μελετητές. Σημειώνω τον Βιντάλ-Νακέ και την Κλωντ Μοσσέ, των οποίων τα σημαντικά έργα εμπίπτουν κυρίως στην προηγούμενη περίοδο, και τον Υβόν Γκαρλάν, που εξέδωσε το 1982 ένα από τα καλύτερα εγχειρίδια για τη δουλεία στην αρχαιότητα.⁸

Σε αντίδραση προς το θεωρητικό πρότυπο του Φίνλεϋ, εκδόθηκε το 1977 μια ογκώδης μελέτη για τους ρωμαίους αυτοκράτορες του Βρετανού Φέργκου Μίλλαρ. Ο Μίλλαρ εργάστηκε στην παράδοση της παλαιάς εμπειρικής σχολής που προπαθεί να αρνηθεί την ανάγκη θεωρητικής τοποθέτησης.⁹ Κυρίως όμως εκδηλώθηκε, κατ' εξοχήν από τη σκοπιά της θεω-

ρίας, η αντίδραση ενός άλλου βρετανού ιστορικού, του Τζέφρυ ντε Σαιντ Κρουά.

Ο ντε Σαιντ Κρουά ανήκει στην ίδια μεταπολεμική γενεά με τον Φίνλεϋ. Την εποχή που ο Φίνλεϋ βρισκόταν στο Κάιμπριτζ, αυτός δίδασκε στην Οξφόρδη. Ο ντε Σαιντ Κρουά υπήρξε μαθητής του Τζόουνς στο Λονδίνο, ο Φίνλεϋ διαδέχτηκε τον Τζόουνς στην έδρα της αρχαίας ιστορίας στο Κάιμπριτζ. Ο Φίνλεϋ και ο ντε Σαιντ Κρουά ασχολήθηκαν, σε μεγάλο βαθμό, με τα ίδια θέματα: την κλασική Αθήνα και τη δουλεία. Ο ντε Σαιντ Κρουά ωστόσο ανοίχτηκε πολύ περισσότερο στη ρωμαϊκή περίοδο και στο πλαίσιο της μελέτησε συστηματικά το χριστιανισμό και ειδικά τους θρησκευτικούς διωγμούς. Εκείνο όμως που κυρίως τον ξεχωρίζει από τον Φίνλεϋ είναι η απόρριψη του βεμπεριανού θεωρητικού προτύπου χάριν του μαρξιστικού.

Ο ντε Σαιντ Κρουά έχει εκδώσει δύο μόνο βιβλία. Το πρώτο ασχολείται με τις ρίζες του Πελοποννησιακού πολέμου (1972). Το δεύτερο, που εμπίπτει στα χρονικά όρια που μας ενδιαφέρουν, έχει τίτλο *The Class Struggle in the Ancient Greek World: From the Archaic Age to the Arab Conquest* (1981· ελληνική μτφρ. 1997). Το βιβλίο αυτό αποτελεί, κατά τη γνώμη μου, το μεγαλύτερο επίτευγμα ιστορικού της αρχαιότητας κατά την τελευταία εικοσαετία, και ένα από σημαντικότερα βιβλία αρχαίας ιστορίας του φθίνοντος αιώνα μας. Συνδυάζει τη λεπτομερή συγκέντρωση και καταγραφή των δεδομένων με την πιο επεξεργασμένη και σαφώς διατυπωμένη θεωρία.¹⁰

Ο ντε Σαιντ Κρουά συμφωνεί με την πολεμική του Φίνλεϋ κατά των «νεωτεριστών», που βλέπουν τον αρχαίο κόσμο ποιοτικά όμοιο με τον σημερινό. Γι' αυτό και επιμένει πολύ στο θεσμό της δουλείας. Αρνείται ωστόσο να βγάλει το συμπέρασμα ότι για να κατανοήσει τον αρχαίο κόσμο, ο ιστορικός οφείλει να προσφύγει σε ειδικές έννοιες, όπως τη βεμπεριανή «κοινωνική βαθμίδα», που επικαλείται ο Φίνλεϋ. Για τον ντε Σαιντ Κρουά, η μαρξιστική έννοια της «κοινωνικής τάξης», ως «σχέση εκμετάλλευσης», αποτελεί την καταλληλότερη επιλογή. Με το μαρξιστικό του εννοιολογικό οπλοστάσιο επιστρέφει και πάλι στα μεγάλα ερωτήματα ιστορικής εξέλιξης. Μελετά, για παράδειγμα, το ζήτημα της πτώσης της αθηναϊκής δημοκρατίας, την οποία εξετάζει με βάση τους ταξικούς συσχετισμούς της εποχής. Εκείνο που κυρίως τον ενδιαφέρει είναι να ερμηνεύσει την κατάρρευση του δυτικού τμήματος της ρωμαϊκής επικράτειας μετά τον πέμπτο αιώνα. Επικαλούμενος τις σχέσεις εκμετάλλευσης του ρωμαϊκού κόσμου απαντά ευθέως στον Φίνλεϋ. Το ερμηνευτικό του σχήμα ωστόσο αντιπαράκειται πολύ περισσότερο σε εκείνο του Ροστότσεφ. Ο αρχαίος κόσμος δεν υπήρξε, κατά τον ντε Σαιντ Κρουά, θύμα της πολιτισμικής εξέγερσης των αγροτών, όπως υποστηρίζει ο ρώσος ιστορικός, αλλά θύμα της υπέρμετρης οικονομικής εκμετάλλευσης των αγροτών.

Σήμερα, στα 88 του χρόνια, ο ντε Σαιντ Κρουά ολοκληρώνει μετά από πολυετή (όπως πάντα) προετοιμασία το τρίτο βιβλίο του για τη στάση του χριστιανισμού απέναντι στις γυναίκες, τον έρωτα και το γάμο. Στο προσφιλές αυτό θέμα των ιστορικών της αρχαιότητας κατά την τελευταία εικοσαετία θα επανέλθω στη συνέχεια.

Ο ντε Σαιντ Κρουά είχε πολλούς μαθητές, λίγοι όμως έχουν εκδώσει για την ώρα σημαντικές μελέτες με τόσο καθαρές μαρ-

ξιστικές προδιαγραφές. Ένας από αυτούς είναι ο Πωλ Κάρτλετζ που έγραψε ένα από τα σημαντικότερα βιβλία για την κλασική Σπάρτη.¹¹

Σημαντικές μαρξιστικές επεξεργασίες έγιναν στην περίοδο που μας ενδιαφέρει στην Ιταλία από συνεργάτες του Ινστιτούτου Γκράμι. Μνημονεύω τα ονόματα του Αντρέα Καραντίνι¹² και του Αντρέα Τζαρντίνι.¹³ Οι μελετητές αυτοί συνδύασαν αρχαιολογικά δεδομένα της Ιταλίας με λεπτές μαρξιστικές επεξεργασίες για να ερμηνεύσουν την εξέλιξη της ρωμαϊκής οικονομίας και ιδιαίτερα του θεσμού της δουλείας. Οι ογκώδεις συλλογικοί τόμοι, τους οποίους έχουν επιμεληθεί, αποτελούν αστείρευτη πηγή πληροφοριών, ακόμα και για όσους δεν ασπάζονται τη μαρξιστική τους οπτική.

Κοινό χαρακτηριστικό της ιταλικής μαρξιστικής προσέγγισης είναι η έμφαση στο εμπόριο και τη διακίνηση των αγαθών. Οι ιταλοί μαρξιστές πιστεύουν ότι δεν πρέπει να υποτιμηθεί ο ρόλος του θαλάσσιου εμπορίου στην ανάπτυξη του δουλοκτητικού συστήματος και την παρακμή και πτώση του δυτικού ρωμαϊκού κόσμου. Αλλά και αρκετοί μαθητές του Φίνλεϋ έχουν αρχίσει να αναθεωρούν την ακραία τοποθέτηση του δασκάλου τους στο ζήτημα του εμπορίου. Υπογραμμίζουν πάντως ότι η επανεκτίμηση του εμπορίου δεν επαναφέρει αναγκαστικά την τάξη των εμπορών στο προσκήνιο της ιστορίας. Η διακίνηση των αγαθών που απέφερε μεγάλα κέρδη βρισκόταν, κατά τη γνώμη τους, στα χέρια των γαιοκτημόνων που αντάλλασσαν το πλεόνασμά τους. Από την κοινωνική διαστρωμάτωση του κόσμου της αρχαιότητας εξακολουθεί να απουσιάζει μια ιδιαίτερη και δυναμική τάξη εμπορών που μπορούσε να επηρεάζει τις πολιτικές εξελίξεις. Η αναθεώρηση του προτύπου του Φίνλεϋ από μαθητές και οπαδούς του διαφαίνεται ήδη στον συλλογικό τόμο που εξέδωσαν για το εμπόριο.¹⁴

Ο Μομιλιάνο ανήκει επίσης στην πρώτη μεταπολεμική γενεά. Σημαντικό όμως μέρος της μεγάλης του επιστημονικής παραγωγής, μέχρι το θάνατό του το 1987, εμπίπτει στην περίοδο που μας ενδιαφέρει. Είναι εξαιρετικά δύσκολο να τον κατατάξουμε σε κάποια σχολή ή να προσδιορίσουμε τους φιλοσοφικούς του ορίζοντες. Είναι φανερό ωστόσο ότι η φιλοσοφία έπαιζε σημαντικό ρόλο στην σκέψη του. Εμφανής είναι η επίδραση που δέχτηκε από τον Μπενεντέτο Κρότσε – ιδιαίτερα στον τρόπο που αντιμετώπισε τη συνάφεια της ιστορίας με την πολιτική και την ηθική.¹⁵

Βασικό αντικείμενο μελέτης του Μομιλιάνο ήταν η ιστορία της ιστοριογραφίας. Πρωτοτύπησε στην έρευνά του επειδή ενοποίησε την αρχαία ιστοριογραφία με τη σύγχρονη ιστοριογραφία της αρχαιότητας δια μέσου του Μεσαίωνα. Η ενοποίηση αυτή συνδέεται με την αντίληψή του (άλλη μια κληρονομιά του Κρότσε) ότι κάθε ιστορία είναι κατά βάθος σύγχρονη ιστορία. Με χαρακτηριστικό άλλωστε τρόπο επέμενε ότι αντικείμενο της ιστοριογραφίας δεν είναι τα γεγονότα αλλά τα προβλήματα. Έτσι, μολονότι δεν προσχώρησε ποτέ σε συγκεκριμένη θεωρία, ήταν ειδικός στον εντοπισμό των θεωριών των άλλων. Δύο από τα χαρακτηριστικότερα έργα του είναι το *The Classical Foundations of Modern Historiography*, που είχε γραφεί από το 1960 αλλά πρωτοεκδόθηκε το 1990 και το *The Development of Greek Biography*, του οποίου η δεύτερη συμπληρωμένη έκδοση

έγινε το 1993. Μετά το θάνατό του εκδόθηκαν και διάφοροι συγκεντρωτικοί τόμοι άρθρων του που κατέστησαν πολλές από τις μελέτες του για πρώτη φορά προσιτές.¹⁶

Σημαντική πρόοδος συντελέστηκε στη μελέτη της αρχαϊκής περιόδου. Ο βρετανός αρχαιολόγος Άντονυ Σνόντγκρας εισήγαγε ποσοτικές μετρήσεις σε μιαν εποχή που κατ' εξοχήν αντιμεκόταν σε παρόμοιες προσπάθειες. Βασικό του υλικό ήταν οι οικιστικές πυκνότητες και οι αριθμητικές αυξομειώσεις των ταφικών καταλοίπων. Το αποτέλεσμα του εγχειρήματος ήταν εντυπωσιακό. Το βιβλίο του *Archaic Greece: The Age of Experiment* (1980) άλλαξε τη δημογραφική όψη της αρχαϊκής Ελλάδας. Επτά χρόνια αργότερα, ο μαθητής του Ίαν Μόρρις στη μελέτη του *Burial in Ancient Society: The Rise of the Greek City-State* επέφερε διορθώσεις στη μεθοδολογία του δασκάλου. Οι ποσοτικές μετρήσεις των ταφικών καταλοίπων θα έπρεπε να αξιολογηθούν στα πολιτισμικά τους συμφραζόμενα.¹⁷ Με δυο λόγια, εκείνο που έχει σημασία δεν είναι μόνον οι απόλυτοι αριθμοί, αλλά και η σημασία που απέδιδε μια κοινωνία στο ζήτημα της ταφής – ιδιαίτερα της μνημειακής ταφής.

Για την ίδια περίοδο σημαντικό είναι το έργο του Ρόμπιν Όσμπορν. Με την αξιοποίηση αρχαιολογικών δεδομένων, κυρίως σχετικά με τη διακίνηση αγαθών μεταξύ μητροπολιτικής Ελλάδας και αποικιών, ο βρετανός ιστορικός έχει συμβάλει στην αμφισβήτηση του προτύπου που είχε υποδείξει ο Φίνλεϋ. Η οικονομία της αρχαϊκής ήδη εποχής αρχίζει να προβάλλει πολύ πιο σύνθετη και δυναμική. Το εγχειρίδιό του Όσμπορν, *Greece in the Making: 1200-479 B.C.*, εκδόθηκε το 1996.

Η κλασική εποχή εξακολουθεί να συγκεντρώνει την προσίτηση πολλών μελετητών. Αξιοπρόσεκτα είναι τα ιστορικά σχόλια του Πήτερ Ρόουντς στην *Αθηναίων πολιτεία* (1981), που αποδίδεται γενικώς στον Αριστοτέλη (όχι όμως και από τον Ρόουντς). Το σημαντικό βιβλίο του Μάρτιν Όσουαλντ, *From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law: Law, Society, and Politics in Fifth-Century Athens* (1986) ασχολείται επίσης με την ιστορία της Αθήνας από μια ιδιαίτερη σκοπιά: Εξετάζει την εξέλιξη της έννοιας και της λειτουργίας του «νόμου».

Τους θεσμούς της κλασικής Αθήνας μελετά και ο δανός μελετητής Μόγγενς Χάνσεν. Στο βιβλίο του *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes* (1991) συμπυκνώνει τα πορίσματα πολυάριθμων δημοσιευμάτων του για να κάνει μια συνολική παρουσίαση της αθηναϊκής δημοκρατίας και των μηχανισμών της.¹⁸ Η επιστροφή σε μια παραδοσιακού τύπου ιστορία των πολιτικών θεσμών αποδεικνύεται με το βιβλίο αυτό για μια ακόμα φορά πολύτιμη. Δύσκολα η καταγραφή των δεδομένων θα μπορούσε να γίνει με συστηματικότερο, ακριβέστερο και πιο εύληπτο τρόπο. Πόσο μάλλον που οδηγεί στο ασυνήθιστο συμπέρασμα ότι η αθηναϊκή δημοκρατία του τέταρτου αιώνα –η δημοκρατία των ρητόρων και των δημαγωγών– αν δεν ήταν συντηρητικότερη από εκείνη του πέμπτου αιώνα, ήταν πάντως καλύτερα προφυλαγμένη από ακρότητες και καταχρήσεις.

Επιστροφή σε παλαιότερες θεωρητικές προσεγγίσεις συνιστά και το βιβλίο του γερμανού ιστορικού Κρίστιαν Μάιερ, *Die politische Kunst der griechischen Tragödie* (1988· ελληνική μτφρ. 1997). Ο Μάιερ υιοθετεί την άποψη ότι η αθηναϊκή τραγωδία είχε μια έντονα πολιτική διάσταση και ότι ήταν άμεσα

συνδεδεμένη με την πολιτική συγκυρία. Προσκομίζει μάλιστα πολύ πειστικότερα και τεκμηριωμένα επιχειρήματα από ό,τι παλαιότεροι μελετητές. Ωστόσο, ο Μάιερ δεν υποστηρίζει ότι η πολιτική επικαιρότητα της τραγωδίας ισοδυναμούσε με πολιτική παρέμβαση για την οποία γινόταν παλαιότερα λόγος. Οι τραγικοί ποιητές προσέφεραν, κατά τη γνώμη του, πολιτική παιδεία σε μια εποχή που έπρεπε να γίνουν κατανοητοί οι νέοι δημοκρατικοί θεσμοί.

Αν θέλουμε να δούμε τις επιπτώσεις μιας νέας θεωρητικής οπτικής στη μελέτη της κλασικής Αθήνας, πρέπει να στραφούμε στο βιβλίο της Γαλλίδας Νικόλ Λορώ, *L'invention d'Athènes: Histoire de l'oraison funèbre dans la «cité classique»* (1981). Η Λορώ προέρχεται από τη σχολή του Βερνάν και είναι ευαίσθητη σε ζητήματα ιδεολογίας και φαντασιακής αναπαράστασης της πραγματικότητας. Με το έργο της, η εικόνα που μας έχει παραδοθεί για την κλασική Αθήνα αποδομείται. Ή καλύτερα αναδομείται μια εικόνα της κλασικής Αθήνας, όπως περίπου την φαντάζεται η ίδια δουλεμένη στη σκέψη των πολιτικών και των ρητόρων της.¹⁹

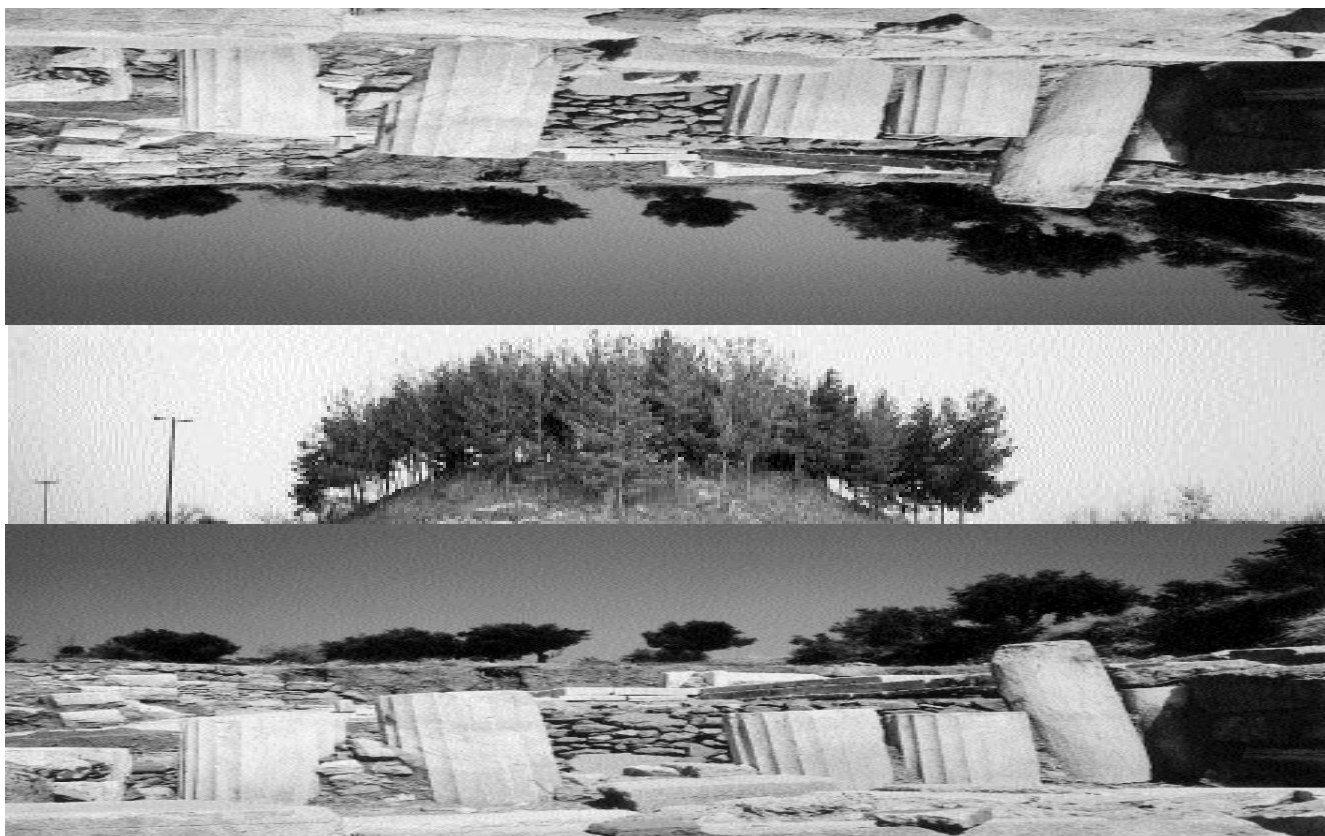
Σε αντίθεση προς την κλασική Αθήνα, η ελληνιστική Αθήνα δεν προκάλεσε κατά την τελευταία εικοσαετία το έσσι κι αλλιώς περιορισμένο ενδιαφέρον των μελετητών.²⁰ Μόνο ίσως άξιο λόγου είναι το βιβλίο του Κρίστιαν Χάμπιχτ, *Athen: Die Geschichte der Stadt in hellenistischen Zeit* (1995· ελληνική μτφρ. 1998). Το βιβλίο αυτό συγκεντρώνει και παρουσιάζει τα διάσπαρτα πολιτικά δεδομένα μιας αρκετά σκοτεινής εποχής. Ο δρόμος για δημιουργικές προσεγγίσεις των ελληνιστικών χρόνων παραμένει ανοικτός.

Μεγάλη πρόοδος σημειώθηκε στις σπουδές της ύστερης αρχαιότητας κατά την τελευταία εικοσαετία. Ο Τζόουνς είχε ήδη πραγματοποιήσει έγκυρες εκτιμήσεις για πολλά οικονομικά, κοινωνικά και διοικητικά δεδομένα της ύστερης αυτοκρατορικής περιόδου.²¹ Ωστόσο, ο Πήτερ Μπράουν και άλλοι νεότεροι μελετητές δεν μιλούν πια για μια «υποπερίοδο» της ρωμαϊκής ιστορίας. Η ύστερη αρχαιότητα, όπως ονόμασαν το αντικείμενό τους, δεν ακολουθούσε τους ρυθμούς της αυτοκρατορίας, αλλά του πολιτισμού. Απαιτείται λοιπόν ιδιαίτερη μελέτη. Η μελέτη αυτή οφείλει να λάβει υπόψη της, μεταξύ άλλων, ότι η Δύση και η Ανατολή ήταν δύο οντότητες που για μεγάλο διάστημα είχαν συγκλίνει και κάποια στιγμή άρχισαν πάλι να αποκλίνουν. Επίσης, που είναι ίσως και σημαντικότερο, ότι ο κόσμος της ύστερης αρχαιότητας περιλάμβανε ως συστατικό του στοιχείο το ανερχόμενο Ισλάμ.

Ο Μπράουν άρχισε να δημοσιεύει σημαντικά άρθρα από τη δεκαετία του '60, ανοίγοντας διάπλατα τις πόρτες σε διάφορες εκδοχές ανθρωπολογίας, ψυχολογίας και κοινωνιολογίας. Το πρώτο του βιβλίο ήταν για τον Αυγουστίνo (1967). Από τότε μέχρι σήμερα, η παραγωγή του είναι διαρκής και η επιρροή του διεθνώς αναγνωρισμένη. Στην περίοδο που μας ενδιαφέρει, ο Μπράουν συνέχισε τις έρευνές του προς την ίδια κατεύθυνση. Από τα πολλά του βιβλία ξεχωρίζω το *The Making of Late Antiquity* (1978). Στο βιβλίο αυτό διαλέγεται μεταξύ άλλων ανοιχτά με τον Ντοντς, στον οποίο άλλωστε οφείλει πολλά. Εκείνο που κυρίως αμφισβητεί είναι την καθιερωμένη αντίληψη περί παρακμής και κρίσης της αυτοκρατορίας κατά την ύστερη αρ-

χαιότητα. Η εξάπλωση του χριστιανισμού δεν ήταν, κατά τη γνώμη του, αποτέλεσμα της αγωνίας μίας θνήσκουσας εποχής, όπως πίστευε ο Ντοντς. Ήταν πολύ περισσότερο προϊόν μίας εποχής φιλόδοξων επιδιώξεων. Προφανώς κάποιοι αγωνιούσαν και υπέφεραν. Την ίδια εποχή ωστόσο άλλοι ευημερούσαν και ανέρχονταν κοινωνικά.

Ένα ακόμα βιβλίο του Μπράουν που θα ήθελα να μνημονεύσω, το *The Body and Society: Men, Women and Sexual Renunciation in Early Christianity* (1988), με οδηγεί στο επόμενο θέμα μου. Πριν όμως περάσω στη μελέτη του ερωτικού βίου, να σημειώσω ότι η ύστερη αρχαιότητα είχε και άλλους άξιους μελετητές. Στέκομαι μόνο στον Γκλεν Μπάουερσοκ, του οποίου δύο από τα πολλά καλά βιβλία είναι το *Julian the Apostate* (1978), και το *Hellenism in Late Antiquity* (1990· ελληνική μτφρ. 1996). Το δεύτερο από αυτά δείχνει με πολλά παραδείγματα την εξέλιξη αλλά και τη θαλερότητα του «ελληνισμού», δηλαδή του παγανισμού, πολλούς αιώνες μετά την επικράτηση του χριστιανισμού. Η εντυπωσιακή όμως παρατήρηση του

Μπάουερσοκ είναι ότι ο «ελληνισμός» επέτρεψε στους διάφορους τοπικούς πολιτισμούς να εκφραστούν στο εσωτερικό της πολυεθνικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Όπως και ο χριστιανισμός με τον οποίο αναμετρήθηκε, ο «ελληνισμός» είχε αποκτήσει μια σαφώς οικουμενική διάσταση. Στο ζήτημα όμως αυτό των τοπικών πολιτισμών θα πρέπει να επανέλθω.

Η παρουσίαση της επόμενης ενότητας επιτευγμάτων της εικοσαετίας θα πρέπει να ξεκινήσει με ένα βιβλίο που εκδόθηκε ακριβώς στο ξεκίνημά της, το 1978. Πρόκειται για το *Greek Homosexuality*, του Βρετανού Κένεθ Τζέιμς Ντόβερ, επιφανούς κλασικού φιλόλογου, με σαφή ιστορικά ενδιαφέροντα (ελληνική μτφρ. 1990). Έχω την εντύπωση ότι το βιβλίο αυτό έπεσε κάπως σαν κεραυνός εν αιθρία στους επιστημονικούς κύκλους. Η επιστημονική κοινότητα είχε συμφιλιωθεί με το πρόβλημα του «παιδικού έρωτα» στην αρχαία Ελλάδα. Επαναλάμβανε με διάφορες παραλλαγές τη μυητική του λειτουργία, τη δωρική του ιδιαιτερότητα σε συνθήκες στρατιωτικής αγωγής, και την εξιδανικευμένη του συμβολή στην παιδεία. Για αυτό το τελευταίο καλύτερος οδηγός είχε θεωρηθεί ο Πλάτων. Ο Ντόβερ τα ανέτρεψε όλα: Τη μύηση, τη δωρική καταβολή και την εξιδανίκευση. Ο «παιδικός έρωτας» ήταν και έπρεπε να αντιμετωπιστεί ως κλάδος της ομοφυλοφιλίας, στην οποία ενέχεται και η γυναικεία ομοφυλοφιλία. Κατάλληλες πηγές για τη μελέτη του δεν είναι ο Πλάτων, αλλά οι ρήτορες του τέταρτου αιώνα και τα αγγεία με την ερωτική εικονογραφία που βρίσκονταν καταχωνιασμένα στις αποθήκες των μουσείων.

Θα αποφύγω τον πειρασμό να αναφερθώ στις αντιδράσεις που προκάλεσε το βιβλίο αυτό. Ίσως όμως

θα έπρεπε να σημειώσω ότι η ελληνική μετάφραση πέρασε σχεδόν απαρατήρητη. Όσοι θα αναμέναμε να εξοργιστούν, έκαναν πως δεν κατάλαβαν τίποτα. Η εκδοτική αποτυχία ήταν εντυπωσιακή. Στη διεθνή επιστημονική κοινότητα ωστόσο, το βιβλίο προκάλεσε αναβρασμό. Ορισμένοι επεχείρησαν να επαναφέρουν την παλαιά υπόθεση της μύησης. Ένα τέτοιο βιβλίο φυγής προς τα πίσω, του Γάλλου Μπερνάρ Σερζάν, εκδόθηκε το 1984, μεταφράστηκε την επόμενη κιόλας χρονιά στα ελληνικά και έγινε ανάρπαστο.²²

Οι γυναικείες σπουδές δεν απέδωσαν αξιόλογα πορίσματα κατά την εικοσαετία.²³ Τα ερωτικά θέματα πάντως ήρθαν στο προσκήνιο. Θα ξεχώριζα το βιβλίο της Αλίν Ρουσσέλ, *Porneia: De la maîtrise du corps à la privation sensorielle, Ile-IVe siècle de l'ère chrétienne* (1983) που ασχολείται με τη φυσιολογία και την παθολογία του έρωτα. Μεταξύ άλλων, διερευνά με οξυδέρκεια τα ερωτικά πάθη και τις ερωτικές φαντασιώσεις των χριστιανών ασκητών. Μια από τις βασικές έννοιες της Ρουσσέλ είναι αυτή της «επιθυμίας», που εισήγαγε στην ιστορική προβληματική ο Μισέλ Φουκώ.

Τη χρονιά που κυκλοφόρησε το βιβλίο του Ντόβερ για την ελληνική ομοφυλοφιλία, ο Φουκώ εξέδωσε τον πρώτο τόμο του έργου του *Histoire de la sexualité*. Εκεί σταμάτησε. Ανέστειλε την έκδοση των επόμενων τόμων, αναθεώρησε την κεντρική σύλληψη και ξεκίνησε ξανά την έρευνά του αρχίζοντας όχι από τη νεότερη εποχή, όπως πριν, αλλά από την ελληνική αρχαιότητα. Ο ίδιος ο Φουκώ σημειώνει ότι επηρεάστηκε από τον Πήτερ Μπράουν, τον Πωλ Βέιν και άλλους ιστορικούς της αρχαιότητας.²⁴ Διόλου παράξενο λοιπόν που σκέφτηκε να συμπεριλάβει στην ιστορία του τις αντιλήψεις των πρώτων χριστιανών περί έρωτος, στις οποίες θα αναφερόταν στον τέταρτο τόμο του έργου του που δεν πρόλαβε να ολοκληρώσει. Όπως όμως φαίνεται από τον δεύτερο τόμο, που εκδόθηκε το 1984 μαζί με τον τρίτο τόμο (ελληνικές μτφρ. 1989, 1993), εκείνο που κυρίως τον έκανε να επιχειρήσει μια νέα αρχή ήταν το βιβλίο για την ελληνική ομοφυλοφιλία του Ντόβερ.

Ο Φουκώ προσέδωσε βεβαίως στο ζήτημα διαφορετικές διαστάσεις. Αποδέχτηκε τις εμπειρικές παρατηρήσεις του Ντόβερ, αλλά επεσήμανε τις επιπτώσεις της παιδευτικής στον ηθικό προβληματισμό των Ελλήνων. Με δύο λόγια, αυτό που ενδιέφερε τον Φουκώ δεν ήταν η διάδοση της παιδευτικής, αλλά τα προβλήματα που προκάλεσε η αντιμετώπισή της. Η παρέμβαση του Φουκώ έγινε στο σκληρό πυρήνα της θεωρίας και, όπως θα μπορούσαμε να περιμένουμε, ανέτρεψε το καθιερωμένο θεωρητικό παράδειγμα στη μελέτη του έρωτα και της ηθικής κατά την αρχαιότητα. Από το σημείο εκείνο και έπειτα ακολούθησε πλημμυρίδα δημοσιευμάτων σχετικών με τα ερωτικά, τα σεξουαλικά, και γενικότερα θα αναφοδίσια των αρχαίων Ελλήνων και των Ρωμαίων. Άλλα βρίσκονταν στο πνεύμα του Ντόβερ και του Φουκώ, άλλα σε πολεμική μαζί τους. Δύσκολα όμως μπορούσε πια κανείς να αγνοεί το νέο θεωρητικό παράδειγμα.

Από το πλήθος των βιβλίων που εκδόθηκαν μέσα στο κλίμα που δημιουργήθηκε, σημειώνω μόνο δύο που μου έκαναν εντύπωση. Το *The Constraints of Desire: The Anthropology of Sex and Gender in Ancient Greece*, του Τζων Γουίνκλερ, που αξιοποιεί με εντυπωσιακό τρόπο τα πορίσματα της σύγχρονης κοινωνικής

ανθρωπολογίας, και το *One Hundred Years of Homosexuality and Other Essays on Greek Love*, του Νέιβιντ Χάλπεριν. Και τα δύο πρωτοκυκλοφόρησαν στη Νέα Υόρκη το 1990 και υιοθετούν την προβληματική των Ντόβερ/Φουκώ.

Στην ανανεωμένη αυτή θεώρηση των ερωτικών των αρχαίων οφείλει πολλά και ο πρώτος τόμος του συλλογικού έργου *Histoire de la vie privée*, που επιμελήθηκαν ο Φιλίπ Αριές και ο Ζορζ Ντυμπί (1985). Τα κεφάλαια για τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία και την ύστερη αρχαιότητα τα έγραψαν, αντιστοίχως, ο Πωλ Βέιν και ο Πήτερ Μπράουν.

Ορισμένες απολήξεις της προσέγγισης του Φουκώ, καθώς και η επιρροή των αποδομιστών οδήγησαν σε προσπάθειες για τη συγγραφή αρχαίας ιστορίας από τη σκοπιά του μετανεωτερισμού. Η κατεύθυνση αυτή δεν άφησε πίσω της αξιόλογα έργα. Στις λίγες εξαιρέσεις ανήκουν το βιβλίο της Λορώ για την Αθήνα και το βιβλίο της Άβεριλ Κάμερον, *Christianity and the Rhetoric of Empire* (1991), που αναλύουν τη γλώσσα, την ιδεολογία και τη ρητορική των αρχαίων συγγραφέων.

Η θρησκεία των αρχαίων Ελλήνων υπήρξε αρκετά προσφιλές θέμα. Ο επιφανέστερος ιστορικός που έκανε καινούριες προτάσεις είναι ο Ελβετός Βάλτερ Μπούρκερτ. Εκτός από το μεγάλο του έργο *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche* (1977· ελληνική μτφρ. 1993), στο οποίο παρουσιάζει συνολικά τις θρησκευτικές πρακτικές και αντιλήψεις των Ελλήνων, αξίζει να αναφέρουμε το *Ancient Mystery Cults* (1987· ελληνική μτφρ. 1994), με το οποίο επανεξετάζει από συγκριτική σκοπιά τα αρχαία μυστήρια.

Αξία προσοχής είναι η στροφή πολλών μελετητών προς πλευρές των δοξασιών των αρχαίων που είχαν παραμείνει σκοτεινές. Η μαγεία, η αστρολογία, η ονειρομαντεία και γενικότερα οι προφητείες έχουν αρχίσει να αποτελούν σοβαρά αντικείμενα επιστημονικής ενασχόλησης. Μεταξύ πολλών άλλων, ο Χέρμπερτ Πάρκε, ένας από τους σημαντικότερους μελετητές των ελληνικών μαντείων, έγραψε ένα βιβλίο για τις Σίβυλλες.²⁵ Το μεγαλύτερο όμως ενδιαφέρον σε ζητήματα θρησκείας το προκάλεσε ο χριστιανισμός, που εισήλθε αποφασιστικά στις σπουδές της αρχαιότητας.

Από τη μια πλευρά θεολόγοι, όπως ο Γερμανός Γκερντ Τάισεν και ο Αμερικανός Γουέιν Μηκς, έγραψαν μελέτες για τον χριστιανισμό που θα τις ζήλευαν πολλοί καλοί κοινωνιολόγοι.²⁶ Από την άλλη ιστορικοί, όπως ο ντε Σαιντ Κρουά, ο Μπράουν, ο Ράμσεϋ Μακμούλλεν, ο Τιμ Μπάρνες και ο Ρόμπιν Λέιν Φοξ, εισχώρησαν βαθιά στις πηγές του χριστιανισμού, με τον ίδιο τρόπο που είχαν μάθει να κάνουν για τις άλλες ιστορικές πηγές.²⁷ Είναι φανερό ότι κατά την τελευταία εικοσαετία, η μελέτη της αρχαιότητας και η μελέτη του χριστιανισμού έπαψαν να αποτελούν διακριτά αντικείμενα, που απαιτούν διαφορετικές μεθόδους και προσεγγίσεις.

Οι αλλαγές, στις οποίες αναφέρομαι, οφείλονται στο νέο επιστημονικό κλίμα που επεκράτησε. Ο εμπλουτισμός των γνώσεων ήρθε ωστόσο και ως αποτέλεσμα μιας νέας, σημαντικής ανακάλυψης. Όπως είχε γίνει στην πρώτη μεταπολεμική τριακο-νταπενταετία με τη βιβλιοθήκη της ιουδαϊκής κοινότητας του Κουμράν, η γνωστική βιβλιοθήκη του Ναγκ Χαμμαντί στην Αίγυπτο έφερε στην επιφάνεια συστήματα θρησκευτικής σκέψης

που ήταν ελάχιστα γνωστά και σχεδόν αποκλειστικά από δευτερογενείς πηγές. Η βιβλιοθήκη είχε ανακαλυφθεί από το 1945, αλλά το περιεχόμενό της έγινε συνολικά προσιτό μόνο τα τελευταία χρόνια. Τα γνωστικά συγγράμματα εξακολουθούν να παραμένουν αντικείμενο των ειδικών, αλλά ήδη αρχίζει να γίνεται φανερή η κατεύθυνση προς την οποία μπορούν να τα χρησιμοποιήσουν οι ιστορικοί.²⁸

Η μελέτη του ιουδαϊσμού υπερβαίνει τα όρια αυτής της ανασκόπησης. Θα ήταν ωστόσο χρήσιμο να σταθώ στο ζήτημα των σχέσεων του ιουδαϊσμού με τον ελληνισμό. Το θέμα αυτό είχε ήδη τεθεί σε γερές βάσεις από τον γερμανό μελετητή Μάρτιν Χένγκελ το 1969.²⁹ Το 1975 ο Μομιλιάνο επανήλθε, στο πλαίσιο ενός γενικότερου προβληματισμού των σχέσεων του ελληνισμού με γειτονικούς πολιτισμούς.³⁰ Στην περίοδο που μας ενδιαφέρει εκδόθηκαν δύο ακόμα σημαντικές μελέτες. Ο Ρωσοεβραίος Ελίας Μπίκερμαν εξέδωσε το 1988 το βιβλίο *The Jews in the Greek Age*, και ο Αμερικανοεβραίος Λουί Φέλντμαν εξέδωσε το 1993 το βιβλίο *Jew and Gentile in the Ancient World*. Τα βιβλία αυτά προσφέρουν πολλές χρήσιμες πληροφορίες. Κυρίως όμως υπογραμμίζουν την ανάγκη περαιτέρω έρευνας. Όσο κι αν φαίνεται περίεργο, οι αντιφατικές σχέσεις ελληνισμού και ιουδαϊσμού δεν γίνονται ακόμα πλήρως κατανοητές και αφήνουν περιθώρια για σημαντικές επανεκτιμήσεις και πολεμική.

Τα ελληνικά μυθιστορήματα και οι βίοι των αγίων δεν αποτελούν ακριβώς νέες πηγές. Αρκετοί μελετητές τα γνώριζαν και τα χρησιμοποιούσαν από παλαιά — μολοντί για πολλά από αυτά δεν υπάρχουν ακόμα σύγχρονες κριτικές εκδόσεις. Είναι ωστόσο αρκετά πρόσφατη η συστηματική και δημιουργική τους αξιοποίηση από τους ιστορικούς. Μαζί με τα παπυρικά ευρήματα, οι πηγές αυτές συμβάλλουν στην ανανέωση της ιστορίας του καθημερινού βίου.

Ένα σημαντικό ερευνητικό πεδίο έχει ανοίξει και με την αξιοποίηση αρχαιολογικών δεδομένων γύρω από τα δίκτυα κατοίκησης, καθώς και τη χρήση των φυσικών πόρων και του περιβάλλοντος στην ανάπτυξη των ανθρωπίνων εγκαταστάσεων κατά την αρχαιότητα. Τα αρχαιολογικά δεδομένα αυτού του είδους, που παλαιότερα παρέμεναν στο περιθώριο των ενδιαφερόντων των μελετητών, φωτίζουν τη μακράς διάρκειας κοινωνική ιστορία κοινωνιών για τις οποίες δεν υπάρχουν γραπτά τεκμήρια.³¹

Παραλείπω πολλά θέματα, στα οποία θα μπορούσα να αναφερθώ και στέκομαι μόνο σε ένα τελευταίο. Οι πρόσφατες περιπέτειες των εθνών και των εθνοτήτων στην Ευρώπη και άλλες ηπείρους ανανέωσαν τις συζητήσεις γύρω από την ιστορία των εθνών και των εθνοτήτων. Το βασικό νέο επιχείρημα ορισμένων μελετητών είναι ότι τα έθνη που πρωτοστάτησαν στις μεγάλες εξεγέρσεις του 19ου και του 20ού αιώνα ήταν όλα σύγχρονα δημιουργήματα. Ο ισχυρισμός αυτός υποχρέωσε τους ιστορικούς της αρχαιότητας να ξαναδοούν την έννοια του έθνους και άλλες συναφείς έννοιες στην αρχαιότητα. Οι πρώτες σημαντικές μελέτες αναφέρονται, όπως είναι αναμενόμενο, στο «έθνος» των αρχαίων Ελλήνων. Τα πορίσματα, όπως έχουν αρχίσει να διαμορφώνονται, βεβαιώνουν ότι ο διάλογος μεταξύ μελετητών του αρχαίου κόσμου και μελετητών του σύγχρονου κόσμου έχει αποκτήσει ένα νέο και σημαντικό αντικείμενο.³²

Στο πλαίσιο των προβληματισμών για την καταγωγή των εθνών και των αλληλοεπιδράσεων που άσκησαν εμφανίστηκαν και οι δύο πρώτοι τόμοι του βιβλίου του Μάρτιν Μπερνάλ, *Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization* (1987 και 1991 αντιστοίχως). Το βιβλίο αυτό επιχειρεί να παρέμβει ευθέως με την αρχαιογνωσία του και τις γλωσσολογικές του παρατηρήσεις στα εθνικά προβλήματα της εποχής μας. Την αξία του έργου αυτού και τις αντιδράσεις που προκάλεσε επεχείρησε να αποτιμήσει με ειδικό αφιέρωμα το περιοδικό *Σύγχρονα Θέματα*.³³ Επίσης το βιβλίο του Φέλντμαν για τους Ιουδαίους εντάσσεται, εν μέρει, σε μια προσπάθεια επανεκτίμησης της αξίας του ιουδαϊσμού ως προς τον ελληνισμό.

Στην ανασκόπησή μου απέφυγα να αναφερθώ σε έργα ελλήνων ιστορικών της αρχαιότητας. Τα καλά βιβλία πληθαίνουν αλλά ίσως είναι ακόμα νωρίς να μιλήσουμε για νέους δρόμους ή πρωτοποριακές παρεμβάσεις. Είναι πάντως εξαιρετικά ενδιαφέρον ότι οι καλές μεταφράσεις σημαντικών ξένων βιβλίων έχουν αυξηθεί πολύ. Από τη μια πλευρά οι εκδότες προσπαθούν να καλύψουν τα πολλά κενά της νεοελληνικής βιβλιογραφίας και από την άλλη παρακολουθούν με αρκετά γοργούς ρυθμούς τη νεότερη παραγωγή. Η διαπίστωση αυτή δίνει ίσως το στίγμα των μελλοντικών εξελίξεων. Πρέπει ωστόσο να μνημονεύσω τον Μιχαήλ Σακελλαρίου, όχι μόνο επειδή στην τελευταία εικοσαετία έχει εκδώσει σημαντικά βιβλία αρχαίας ιστορίας, αλλά και επειδή, με την ίδρυση του Κέντρου Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών έθεσε τις βάσεις για μια συνεχή επιστημονική παραγωγή.³⁴ Η σειρά *Μελετήματα* έχει ήδη αποδώσει καρπούς και μάλιστα σε γλώσσες που επιτρέπουν την αξιοποίηση και τον έλεγχο τους από ξένους μελετητές. Θα ήταν ανεπίτρεπτος επαρχιωτισμός να πιστεύει κανείς ότι η αρχαιογνωσία μπορεί να καλλιεργείται στην Ελλάδα χωρίς αμφίδρομο διάλογο με τη διεθνή επιστημονική κοινότητα.

Κλείνω κάπως απότομα τη σύντομη αυτή παρουσίαση με ένα γενικό συμπέρασμα. Τα σημαντικά έργα της τελευταίας εικοσαετίας είναι πολλά και ενδιαφέροντα. Ωστόσο τα νέα θεωρητικά παραδείγματα που θέτουν τις βάσεις για νέους προσανατολισμούς, νέες προσεγγίσεις και νέα αντικείμενα είναι λιγοστά. Πέρα από τα παλαιότερα πρότυπα που εξακολουθούν να καθοδηγούν πολλούς ιστορικούς της αρχαιότητας, τη μεγαλύτερη απήχηση έχουν οι θεωρητικές προσεγγίσεις του Φίνλεϋ, σε ανανεωμένη εκδοχή. Από τις νέες συμβολές ξεχωρίζω μόνο τα ερευνητικά πεδία που άνοιξαν ο ντε Σαιντ Κρούα και ο Φουκώ. Κατά τη γνώμη μου, δεν θα ήταν καθόλου παράξενο αν δούμε τους ιστορικούς της επόμενης γενεάς να εμπνέονται από τα έργα και των τριών αυτών μελετητών. Με τα εφόδια αυτά ενδέχεται να επιστρέψουν στα μεγάλα ερωτήματα ιστορικής περιοδολόγησης και εξέλιξης, που η περασμένη γενεά προτίμησε να προπεράσει. Οι ραγδαίες αλλαγές που μεταμορφώνουν τον σύγχρονο κόσμο καθιστούν τη μελέτη των μετασχηματισμών του παρελθόντος επίκαιρη.

* Ευχαριστώ την Χριστίνα Αγγελίδη, τον Παναγιώτη Δουκέλλη και τον Γιάννη Τζιφόπουλο για τις χρήσιμες υποδείξεις τους στην συγγραφή της έκθεσης αυτής.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Α. Momigliano, «M. I. Rostovtzeff», *The Cambridge Journal* 7, 1954· M. A. Wes, *Michael Rostovtzeff, Historian in Exile: Russian Roots in an American Context*, Στουτγάρδη 1990· B. D. Shaw, «Under Russian Eyes», *Journal of Roman Studies* 82, 1992.
2. Βλ. Δ. Κυρτάτας, «Μαρξιστικές ερμηνείες του αρχαίου κόσμου χθες και σήμερα», *Αντί* (Β') 443, 1990.
3. Βλ. Δ. Κυρτάτας, «Η συμβολή του Μ. Ι. Φίνλεϋ στη μελέτη της δουλείας στην αρχαιότητα», *Ο Πολίτης* 54, 1982.
4. M. I. Finley, *Economy and Society in Ancient Greece*, (επιμ. B. D. Shaw/R. Saller), Λονδίνο 1981 (ελληνική μτφρ., Αθήνα 1988 και 1991).
5. K. Hopkins, *Conquerors and Slaves*, Καίμπριτζ 1978.
6. P. Garnsey, *Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World: Responses to risk and crisis*, Καίμπριτζ 1988.
7. Βλ. τα έργα των Brent Shaw και Richard Saller.
8. Y. Garlan, *Les esclaves en Grèce ancienne*, Παρίσι 1982 (ελληνική μτφρ., Αθήνα 1988).
9. F. Millar, *The Emperor in the Roman World*, Λονδίνο 1977.
10. Βλ. Δ. Κυρτάτας, «Ο ταξικός αγώνας στον αρχαίο κόσμο: Η συμβολή του Τζέφρυ ντε Σαιντ Κρούα στη μελέτη του αρχαίου ελληνικού κόσμου και στη μαρξιστική θεωρία», *Ο Πολίτης δεκαπενθήμερος* 51, 1998.
11. P. Cartledge, *Agasilaos and the Crisis of Sparta*, Λονδίνο 1987.
12. A. Carandini, *L'anatomia della scimmia: La formazione economica della società prima del capitale*, Τουρίνο 1979.
13. A. Giardina/A. Schiavone (επιμ.), *Società romana e produzione schiavistica*, 3 τ., Ρώμη 1981· A. Giardina (επιμ.), *Società romana e imperio tardoantico*, 4 τ., Ρώμη/Μπάρι 1986.
14. P. Garnsey/K. Hopkins/C. R. Whittaker (επιμ.), *Trade in the Ancient Economy*, Μπέρκλεϋ/Λος Άντζελες 1983.
15. Η εκτίμησή του για την ηθική τοποθέτηση του Κρότσε σε ζητήματα ιστορίας και πολιτικής γίνεται κατανοητή στη μελέτη του Α. Momigliano, «Reconsidering B. Croce (1866-1952)», αναδημοσιευμένο στο *Studies on Modern Scholarship*, (επιμ. G. W. Bowersock/T. J. Cornell), Μπέρκλεϋ κ.α. 1994.
16. A. Momigliano, *On Pagans, Jews, and Christians*, Μίντλταουν 1987· *Essays on Ancient and Modern Judaism*, (επιμ. Silvia Berti), Σικάγο/Λονδίνο 1994 και *Studies on Modern Scholarship*, ό.π. Τα δημοσιεύματα του Μομιλιάνο έχουν εκδοθεί συγκεντρωμένα σε μια πολύτομη σειρά με το γενικά τίτλο *Contributo alla storia degli studi classici (e del mondo antico)*, Ρώμη 1955 κ.ε.
17. Βλ. και το βιβλίο του I. Morris, *Death-Ritual and Social Structure in Classical Antiquity*, Καίμπριτζ 1992 (ελληνική μτφρ., Ηράκλειο 1998).
18. Ο Mogens Herman Hansen διευθύνει το Copenhagen Polis Centre, το οποίο με σειρά δημοσιευμάτων συμβάλλει στην καταγραφή και μελέτη των αρχαίων και κλασικών ελληνικών πόλεων.
19. Βλ. και το βιβλίο της N. Loraux, *Façons tragiques de tuer une femme*, Παρίσι 1985 (ελληνική μτφρ., Αθήνα 1995).

20. Ο μεγάλος μελετητής της ελληνιστικής εποχής και ειδικότερα του Πολυβίου, ο F. W. Walbank, δεν έχει βρει μέχρι στιγμής πολλούς άξιους συνεχιστές.

21. A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire*, 3 τ., Οξφόρδη 1964.

22. B. Sergent, *L'homosexualité dans la mythologie grecque*, Παρίσι 1984 (ελληνική μτφρ., Αθήνα 1985).

23. Το βιβλίο της Sarah Pomeroy, *Goddesses, Whores, Wives, and Slaves: Women in Classical Antiquity*, που εκδόθηκε το 1975 στη Νέα Υόρκη, παραμένει ένα από τα καλύτερα του είδους.

24. Ο P. Veyne είχε ασχοληθεί με τον έρωτα στη Ρώμη· το 1976 εξέδωσε στο Παρίσι τον ογκώδη τόμο *Le Pain et le cirque*, ο οποίος ασχολείται με το κοινωνικό και οικονομικό ζήτημα της ευεργεσίας από την κλασική Ελλάδα μέχρι τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες.

25. Το βιβλίο του H. W. Parke, *Sibyls and the Sibylline Prophecy in Classical Antiquity*, (επιμ. B. C. McGing), Λονδίνο 1988, εκδόθηκε μετά το θάνατο του συγγραφέα του. Σημειώνω ακόμα το βιβλίο του G. Fowden, *The Egyptian Hermes: A Historical Approach to the Late Pagan Mind*, Καίμπριτζ 1986.

26. Πβ. G. Theissen, *Soziologie der Jesusbewegung*, 1977 (ελληνική μτφρ., Αθήνα 1997)· W. A. Meeks, *The First Urban Christians: The Social World of the Apostle Paul*, Νιου Χέιβεν 1983.

27. Πβ. R. MacMullen, *Christianizing the Roman Empire*, Νιου Χέιβεν 1984· T. D. Barnes, *Constantine and Eusebius*, Καίμπριτζ Η.Π.Α. 1981· R. Lane Fox, *Pagans and Christians in the Mediterranean World from the Second Century A.D. to the Conversion of Constantine*, Νέα Υόρκη 1986.

28. Βλ. Elaine Pagels, *The Gnostic Gospels*, Λονδίνο 1979· B. Layton, *The Gnostic Scriptures: A New Translation with Annotations and Introduction*, Νέα Υόρκη 1987.

29. M. Hengel, *Judentum und Hellenismus: Studien zu ihrer Begegnung unter besonderer Berücksichtigung Palästinas bis zur Mitte des 2 Jh. s.v. Chr.*, Τυβίγγη 1969, 21973.

30. A. Momigliano, *Alien Wisdom: The Limits of Hellenisation*, Καίμπριτζ 1975 (ελληνική μτφρ., Αθήνα 1998).

31. Όπως μου επισημαίνει ο Παναγιώτης Δουκέλλης, από τα πρωτόπορα δημοσιεύματα στον τομέα αυτόν, είναι το έργο των C. Renfrew και M. Wagstaff, *An Island Polity: The archaeology of exploitation in Melos*, Καίμπριτζ 1982. Μελέτες στο ίδιο πνεύμα έχουν γίνει για την Κέα και άλλες περιοχές.

32. Πβ. Edith Hall, *Inventing the Barbarian: Greek self-definition through Tragedy*, Οξφόρδη 1989· J. M. Hall, *Ethnic Identity in Greek Antiquity*, Καίμπριτζ 1997.

33. *Σύγχρονα Θέματα*, 64, Δεκέμβριος 1997· βλ. ακόμα το κείμενο του Α. Μπαλτά, «Η υπόθεση Σόκαλ: Το πλαίσιο και η συγκυρία», *Σύγχρονα Θέματα*, 62, Ιανουάριος - Μάρτιος 1997.

34. Βλ. για παράδειγμα M. B. Sakellariou, *The Polis-State: Definition and Origin*, Αθήνα 1989.